

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 223-254.

Geliş Tarihi: 31 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

KAFKASYA'DAN OSMANLI DEVLETİ'NE YAPILAN ÇERKEZ GÖÇLERİ

Nurhan AYDIN**

Handan KAYA***

Öz

Rusya, 16. yüzyıldan itibaren Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlamış ve 18. yüzyıl ile birlikte bölgede işgal hareketlerine girişmiştir. Sömürgeci ve yayılmacı bir siyaset izleyen Rusya, bölge halkına da baskı yaparak asimilasyon politikaları uygulamıştır. Bu bağlamda dini, kültürel ve ekonomik anlamda birçok kısıtlama ve zulüm ile karşılaşan Kafkasya halkları, mücadele etseler de bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir. Yaşanan bu işgal ve uygulanan politikalar neticesinde 19. yüzyıldan itibaren Kafkasya'dan Anadolu topraklarına göçler yaşanmaya başlamıştır. Bu göçlerin bir kısmı Rus baskısına dayanamayan insanların kendi istekleri doğrultusunda yapılmış, bir kısmı da zorunlu olarak göçe tabi tutulan insanlar tarafından yapılmıştır. 1800'lü yıllarda başlayan ve 1864 Kafkas Sürgünü ile doruk noktasına çıkan göçler neticesinde Anadolu'ya gelen toplulukların önemli bir kısmını da Çerkezler oluşturmuştur. Göç yollarında birçok zorlukla karşılaşan bu insanların binlercesi hayatlarını kaybetmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne ulaşabilenlere ise iskân politikalarıyla yer yurt tahsis edilmiş, geçimleri için çeşitli çalışmalar yapılmış ve destekler verilmiştir. Osmanlı topraklarına yerleşen Çerkezler de bu toprakları vatanları gibi benimseyip İstiklal Savaşı döneminde Türklerle birlikte mücadele etmiş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına da katkı sağlamışlardır.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, (trnurhanaydin@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-2240-2548.

*** Kafkas Üniversitesi, (handankaya_59@hotmail.com). ORCID ID: 0000-0002-8559-2089.

Bu makalede, Kafkasya'nın coğrafyası ve bölgede Rus yayılmacılığına değinilerek Kafkasya'dan yapılan göç hareketleri ve bu göçler içerisinde de Çerkezlerin durumu incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Çerkez, Göç, Osmanlı Devleti, Türkiye.

CIRCISSIAN MIGRATIONS FROM THE CAUCASUS TO THE OTTOMAN EMPIRE

Abstract

Russia began to penetrate the Caucasus from the 16th century and began its occupation movements in the region with the 18th century. Russia adopted a colonial and expansionist policy and applied assimilation policies by press upon on the people of the region. In this context, the peoples of the Caucasus who faced many restrictions and persecution in religious, cultural and economic terms, lost their independence despite all their struggles. As a result of this occupation and the policies implemented, migrations from the Caucasus to Anatolia began in the 19th century. Some of these migrations were made by people who could not stand the Russian pressure, and some were made by people who were forced to migrate. An important part of the communities that came to Anatolia as a result of the migrations that started in the 1800s and reached their peak with the 1864 Caucasian Exile are Circassians. Thousands of these people who faced many difficulties on their migration routes lost their lives. People who were able to reach the Ottoman Empire were allocated a place to stay with the settlement policies, various studies were carried out for their livelihood and support was given in many issues. Circassians who settled in the Ottoman lands, adopted these lands as their homeland, fought with the Turks during the War of Independence and contributed to the establishment of the Republic of Turkey.

In this article, the geography of the Caucasus and Russian expansionism in the region are mentioned the migration movements from the Caucasus and the situation of the Circassians in these migrations were tried to be examined.

Keywords: Caucasus, Circassian, Migration, Ottoman Empire, Turkey.

Giriş

Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, kuzeyde Rusya, güneyde ise Türkiye ve İran ile çevrilidir. Ayrıca Orta Asya ile Anadolu arasında adeta kapı görevi görmekte, Asya ve Avrupa'yı da birbirine bağlamaktadır. Bu konumu Kafkasya'nın önemini belirlerken tarihini gelişimini de etkilemiştir.

Bir bölgenin tarihi, o bölgenin coğrafyasına bağlı olarak gelişir. Kafkasya, coğrafi konumu, arazi alanları, kıtalararası bir geçiş yolu ve göç güzergâhı olması gibi sebeplerle tarih boyunca stratejik ve jeopolitik olarak oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Bu nedenle de farklı devletlerin mücadele sahası haline gelmiştir. Ancak Kafkasya halklarının buna rağmen genel olarak kimliklerini muhafaza edebildikleri ve dağlık bölgelerdeki kapalı yaşam şartları nedeniyle asimile olmadan yaşayabildikleri söylenebilir. Nitekim Kafkasya etnik olarak birbirinden farklı yapıya sahip topluluklardan oluşmuştur. Bölgede Kafkas kavimleri olarak Çerkezler, Çeçen-İnguşlar, Dağıstanlılar, Abhazlar ve Gürcüler; Türk kavimleri olarak Kumuklar, Nogaylar, Karaçaylar, Balkarlar, Kundurlar, Kalmuklar, Karapapaklar, Azeriler ve Türkmenler; Hint-Avrupa kavimleri olarak da Osetler, Farslar, Ermeniler, Svanlar, Alanlar ve Ruslar bulunmaktadır.¹

Tarihi süreç içerisinde Rusların Anadolu'ya ve İran'a yani sıcak denizlere inme arzularının ve planlarının önünde tek engel olarak Kafkasya görülmektedir. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin ve İran'ın da Kafkasya'ya hâkimiyeti güvenlikleri açısından son derece önemlidir. Bu sebeple bu üç devletin bu bölgede egemenlik mücadelesi uzun yıllar sürmüştür. Netice olarak da Rusya, 16. yüzyıldan itibaren bölgeye nüfuz etmeye başlamış, 18. yüzyılda işgal girişimlerinde bulunarak asimile politikalarını hızlandırmış ve bu nedenlerle bölge halkının yaşam hakları ellerinden alınmıştır. Rusya'nın

¹ Samet Mansuroğlu, *Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler (1914-1938)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 5.- Cahit Aslan, *Etnisite ve Kimlik: Nusayri ve Çerkezler Üzerine Bir Karşılaştırma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 89-90.- Semra Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015, s. 48-49.

baskısı ve asimile politikaları göçü de kaçınılmaz olarak getirmiş ve milyonlarca insan ya baskı altında kendi arzularıyla ya da mecburi tutularak vatanlarından sürgün edilmişlerdir. Uluslararası olarak yapılan bu göçler yollarda binlerce insanın hayatlarını kaybetmelerine neden olurken, göç bölgesine ulaşanlar için de pek çok ekonomik, psikolojik ve sosyolojik zorluğu beraberinde getirmiştir.

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan Çerkez göçleri de tamamen Rus işgali, zulmü, baskısı ve asimile politikası sonucunda gerçekleşmiştir. İşgal edilen yerlerin asıl sahipleri insanlık dışı katliamlar, zulümler, baskılar altında kalarak göçe zorlanmış ve göç ettirilmişlerdir. Boşalan yerlere ise Rus ve Hıristiyanlar yerleştirilerek Ruslaştırılmaya ve Hıristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır.

Çerkezler Rusya'nın bu insanlık dışı politikalarından en çok etkilenen Kafkasya topluluklarından birisidir. Nitekim bu insanlar göç edebilmek için yollarda bin bir türlü sıkıntılarla karşılaşmış, açlıkla mücadele etmiş, denizde boğulmuş ve salgın hastalıklara yakalanarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Ancak Osmanlı Devleti'ne ulaşabilenlere Osmanlı yer yurt tahsis etmiş ve geçinmeleri için çeşitli yollarla bu insanlara kucak açmıştır. Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin sayısı 1 ila 2 milyon arasında değişen farklı sayılarla izah edilmektedir. Ancak göç yollarında yaşanan ve kayıt altına alınamayan kayıplar da göz ardı edilmemelidir.

1. Kafkasya'nın Coğrafyası

Kafkasya adına ilk defa M.Ö. 490'da yazılan eski Yunan düşünürlerinden Aiskhylos'un "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" adlı eserinde "Kavkasos Dağı" olarak rastlanılmıştır. M.S.479'dan itibaren de Dağıstan yerlileri tarafından bölgeye Kafkasya adının verildiği bilinmektedir. Bölge batılı dillerde de "caucasus", "caucasia" ve "caucasie" şeklinde ifade edilmiştir. Türkçe kaynaklarda ise Kafkasya adı ilk kez 1856'da Paris Konferansına sunulmak için Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırlamış olduğu raporda "Kafkasya" ve "Cebel-i Kafkas" olarak geçmiştir. Kafkasya adı bir

bölge olarak ise ilk defa Rus Çarı I. Petro zamanında Petersburg'da kurulmuş olan İmparatorluk Bilimler Akademisi'nin çalışmalarında kullanılmıştır.²

Kafkasya, coğrafi olarak genellikle Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgeyi ifade eder. Bölge, Asya ve Avrupa arasında yer alması sebebiyle iki kıta arasındaki transit ticaretin önemli kavşak noktasıdır. Bu özelliği ile tarihten bugüne birçok kavmin uğrak yeri ve büyük göçlerin geçiş noktası olmuştur. Bu sayede de kavimlerin ve ırkların birbirine karıştığı kozmopolit bir bölge haline gelmiştir. Ayrıca Kafkasya'nın Hazar bölgesindeki petrol kaynakları ile ipek yolu üzerinde bulunması da bölgenin jeopolitik önemini arttırmıştır.³

Kafkasya'nın sınırlarına bakıldığında doğusunda Hazar Denizi, batısında Karadeniz, güneyinde Çoruh-Arpaçay-Aras nehirleri bulunmaktadır. Kuzey sınırları olarak ise Don ile Volga nehirlerinin birbirine en çok yaklaştığı kısım veya çok sayıda gölün yer aldığı Maniç bölgesi kabul edilmektedir. Bölgeyi kuzey ve güney olmak üzere Kafkas Dağları ikiye bölmektedir. Uzunluğu 1200 km'ye çıkan bu dağlar, Anadolu-İran ve Arap yurtları ile Kıpçak Bozkırları ve İskit yurtlarını birbirlerinden ayıran doğal bir duvar görünümündedir. İki sıra halinde uzanan Kafkas Dağları'nın yüksekliği genellikle 2 bin metrenin altına düşmezken en yüksek noktası 5.642 metre ile Elbruz Dağı'dır. Ayrıca 1.424 km² lik bir alanı kaplayan 2.200 adet buzul, bölgenin zengin su sistemini besler. Temelde dağlık bir bölge olan Kafkasya'da yerleşim yerleri de genellikle yüksek kesimlerdeki yaylalar ile derin vadilere doğru yayılmıştır.⁴

Kafkasya'yı kuzey ve güney olarak ikiye bölen coğrafi etkenler, bölgenin siyasetçiler tarafından da bölünerek incelenmesine neden olmuş ve

² Veli Mirzayev, *Kafkasya Jeopolitiği İçinde Güney Kafkasya'nın Stratejik Önemi ve Güvenlik Sorunları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2015, s. 5.

³ Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt:1, Sayı: 1, Ankara 2016, s. 61.- İlyas Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014, s. 6.- İbrahim Bozbyık, *Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2015, s. 12.

⁴ Tolga Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 5.- Mustafa Öztürk, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 7.

bu durum kabul de görmüştür. Çünkü kuzey ve güney Kafkasya coğrafi açıdan olduğu kadar diğer birçok yönden de farklılık gösteren iki bölgedir. Günümüzde Rusya'nın sınırları içinde kalan ve özerk bir yapıya sahip olan Adigey, Karaçay-Çerkesya, Çeçenistan, Kuzey Osetya, Dağıstan, İnguşetya, Kabardey-Balkar Özerk cumhuriyetleri ile Stavropol ve Krasnodar kraylarını içine alan Kuzey Kafkasya Bölgesi, asıl Kafkasya coğrafyasını temsil etmektedir. Abhazya ve Güney Osetya'da fiziki olarak Kuzey Kafkasya'da yer almasına karşın siyasi olarak Gürcistan'a bağlıdırlar. Kuzey Kafkasya doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneydoğuda ise Samur Nehri'nin Hazar'a döküldüğü yerden İngur Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar uzandığı kabul edilen bir hat ile çevrilidir. Güney Kafkasya (Transkafkasya) ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri ile Acara, Abhazya, Dağlık Karabağ, Nahcivan Özerk cumhuriyetleri ve Güney Osetya'yı içine alan bölgedir.⁵

2. Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile İran'ın mücadele sahası olan Kafkasya'daki savaşlara 1552 yılında Kazan ve 1556 yılında da Astrahan Türk hanlıklarını ele geçirerek bölgeye nüfuz etmeye başlayan Rusya da eklenmiştir. 1736'da Safevi Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte 19. yüzyıla kadar bölgede Osmanlı-Rus mücadelesi sürmüştür. Ancak Osmanlı Devleti'nin giderek gücünü yitirmesi neticesinde 1801 yılında Gürcistan Rusya'nın egemenliğine girmiştir. Rusya, bu tarihten itibaren Azerbaycan'da bulunan hanlıklar ile anlaşma yoluna giderek Karabağ, Şirvan ve Şeki hanlıklarını kendine bağlamak istemiştir. Anlaşmaya varamadığı Gence Hanlığını da 1804 yılında işgal etmiştir. 1807'de Bakü de Rus egemenliğine girmiş ve yaklaşık olarak on yıllık bir süreç içerisinde Rusya, Güney Kafkasya'da üstünlük sağlayarak topraklarını Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar genişletmiştir. Bu dönemde hem iç hem de dış meseleler nedeniyle zor bir dönemden geçen Osmanlı Devleti de Kafkasya'ya yeterince destek olamamış, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı ve sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile de bölgede ki

⁵ Demet Şefika Acar, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004, s. 57.- Mirzayev, *Kafkasya Jeopolitiği İçinde Güney Kafkasya'nın Stratejik Önemi ve Güvenlik Sorunları*, s. 12.- Bozbiyık, *Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*, 54-55.

egemenlik haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu tarihten sonra Rusya Kafkasya'da yayılmacı politikalarına devam etmiş, bu durumda İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Ancak İngiltere Rusya'ya alenen muhalif bir politika izlememiş, Rusların bölgede yayılmacı faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır.⁶

16. yüzyılda bölgeye nüfuz etmeye başlayan Rusya, 19. yüzyıl boyunca da bu yönde ilerlemeye devam ederek işgal hareketlerini sürdürmüştür. Bu süreçte Kafkas halkları da Osmanlı Devleti'ne zorunlu olarak göç etmeye başlamışlardır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde de iyice cesaretlenen Ruslar, Kafkas halklarını kendi kontrolleri altına almak ve bölgeye tamamen egemen olabilmek için bazı faaliyetlere girişmişlerdir. Bu faaliyetler; asimile çalışmaları, ekonomik, sosyal ve psikolojik baskılar, dini kısıtlamalar, sürgün ve katliamlar şeklinde sınıflandırılabilir. 13 Temmuz 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması ile de Kars, Ardahan ve Batum Ruslara bırakılınca Osmanlı Devleti hızla dağılma sürecine girmiştir.

Berlin Antlaşması ile topraklarını genişleten Rusya, bu tarihten itibaren Türk ve Müslüman halklar üzerinde baskısını iyice arttırmıştır. 1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra da ülkede bazı kıpırdanmalar başlamış ve 1917 İhtilali Rus baskısı ve esareti altında yaşayan bütün milletlerin ayaklanmasına neden olmuştur. Rusya'nın I. Dünya Savaşı'ndaki başarısızlığı da her milleti kendi hükümetini kurmak için harekete geçirmiş, akabinde bölgede toplanan kurultaylar neticesinde Kuzey Kafkasyalıların tek siyasi birlik çatısı altında birleşeceği kararı alınarak 20 Kasım 1917 yılında 'Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti' kurulmuştur. Osmanlı Hükümeti de bu devletin bağımsızlığını tanımıştır. 11 Mayıs 1918 yılında da bir bildiri ile Kuzey Kafkasya'nın bağımsız bir devlet olduğu bütün dünyaya duyurulmuştur. Bu gelişmelerin ardından bölgede bulunan Ermenilerin ve onlara destek veren bir kısım Rus askerlerinin Doğu Anadolu ve Kafkasya Müslümanlarına yönelik saldırılarının artması üzerine Osmanlı Devleti, 12 Şubat 1918'de Evliye-i Selase'yi (Kars, Ardahan, Batum) kurtarmak için harekete geçmiştir. Neticede durmadan ilerleyen Türk Ordusu karşısında barışı kabul etmek zorunda kalan Bolşevik Rusya Osmanlı Devleti ile 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak Kars, Ardahan ve Batum'u halk oylaması şartıyla

⁶ Nurhan Aydın, Elif Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars 2019, s. 92-93.- Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, s. 48-49.

Türkiye'ye vermeyi kabul etmiştir. Yapılan halk oylaması ile de bu üç il Türkiye'ye bağlanmıştır. Bu gelişmenin akabinde Güney Kafkasya'da Gürcistan 26 Mayıs 1918'de, Azerbaycan ve Ermenistan ise 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlıklarını ilan etmişler, 8 Haziran 1918'de de bu devletler mevcut sınırların kabul edilmesi şartıyla Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır. Diğer taraftan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti de Haziran 1921 yılına kadar tüm olumsuzluklara rağmen varlığını sürdürmüştür. Ancak 1920 yılı baharında tekrar başlayan Rus işgali karşısında direnemeyen bölge devletlerinden Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan 1922'de Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı ile Bolşevik Rusya'ya bağlanmış, 1936 yılında müstakil olarak doğrudan SSCB'ye bağlanan bu devletlerin mevcut durumu SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar sürmüştür. 1991 yılından itibaren günümüze kadar ise bu cumhuriyetler bağımsız birer devlet olarak varlıklarını devam ettirmektedirler.⁷

3. Kafkasya'dan Anadolu'ya Göç Hareketleri ve Çerkezler

16. yüzyıldan itibaren bölgeye nüfuz etmeye başlayan ve devam eden süreçte Rusya'nın işgal girişimlerine maruz kalan Kafkasya topraklarındaki göç hareketlerinin sebepleri, Rusya'nın yayılmacı, baskıcı, kısıtlayıcı egemenlik anlayışı ve asimile politikalarıydı. Bu sebepler nedeniyle Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göç hareketleri ilk olarak 1783 yılında meydana gelmiştir. 1783'te Rusya'nın Kırım'ı almasıyla başlayan göç hareketleri genellikle bireysel ve az sayıda olmuştur. Ancak bölgede Rus istilasının artması ile yaşanan gelişmeler göç eden insanların artmasına da sebep olmuş ve özellikle 1856-57, 1860-62 ve 1864-65 yılları arasında toplu olarak yapılan göçler yaşanmıştır.⁸

Osmanlı Devleti bu dönemde yaşanan göç hareketlerinin kontrollü bir şekilde yapılarak herhangi bir karışıklık yaşanmaması için 1860 yılında Rusya

⁷ Bayram Hudaynazarov, *Sovyetler Birliği'nin Dağılıma Süreci (N. Kruşnev ve M. S. Gorbaçov Dönemleri)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 119-120.- Sinan Ateş, "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2, Sayı:5, 2013, s. 174-176.

⁸ Sümeyra Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2017. s. 43.- Yasemin Özgül, *Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği*, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2018, s. 51.

ile bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşmaya göre de Osmanlı Devleti'ne 50 bin Çerkez göçmenin alınması kararlaştırılmıştır. Fakat bu sayının çok üzerinde bir göçmen nüfusun gelmesiyle birlikte 1866 yılında Anadolu'ya 1 milyon Çerkez göçmenin yerleştirildiği tahmin edilmektedir. Osmanlı sığınan insanlara devletin kapısını açmış ve onlara hoşgörülü davranmıştır. Bu durumda Osmanlı topraklarına yapılan göçlerdeki en önemli etkenlerdendir.⁹

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, bu dönemde devam eden göçlerin artmasına sebep olmuştur. Çünkü bu dönemde Rusya'nın işgal ettiği topraklardaki Türk ve Müslüman halkı göçe zorlayan politikaları daha da artarak devam etmiştir. Bu politikanın ana ilkeleri, bölge halkını Ruslaştırmak, yerli halkın topraklarını ve mallarını ellerinden alarak yoksullaştırmak, sürgüne göndermek, katletmek, dini kısıtlamalar uygulamak ve Hristiyan unsurlar aracılığıyla bunaltarak halkı etkisiz hale getirmektir. Yine bu dönemde Hristiyan Ermenilerin de Rusya'nın uyguladığı politikalarda rolleri fazladır. Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rus Ordusu'nda yer alan birçok Ermeni savaş sonunda da Kafkasya'ya göç etmişti. Kafkasya'ya yerleşen Ermeniler de Müslümanlara karşı şiddet ve baskı uygulayarak Müslümanları göçe zorlamışlardır. Ayrıca bu dönemde padişah olan II. Abdülhamid, gelen göçmenlerin Hristiyan ahalinin yoğun olarak bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesine iskânını uygun göerek 1 Nisan 1887'de yayınladığı iradesiyle Kafkasya'dan gelecek göçmenlerin Trabzon yoluyla Erzurum, Van ve Hakkâri'ye sevk edilmelerini istemişti.¹⁰

Kafkasya'dan yapılan göçler genellikle deniz yoluyla gerçekleşmiştir. Kafkasya'nın Karadeniz sahillerindeki limanlarda toplanan muhacirler, çeşitli deniz vasıtalarıyla İstanbul, Trabzon, Samsun, Sinop ve Rize'de karaya çıkıyorlardı.¹¹ Bu muhacirlerin sevki için gerektiğinde vapur tahsisi dahi yapılıyordu.¹² İstanbul'a geçen muhacirler bazen karaya çıkarılmadan

⁹ Hamza Yerli, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900), Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2017, s. 24.- Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, s. 45.

¹⁰ Mahmut Turan, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2020, s. 51.

¹¹ Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2017, s. 137.

¹² Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Y..PRK.DFE.1/20.

Muhacirin Komisyonu'nun onayıyla iskân mahallerine sevk ediliyorlardı. Bununla ilgili bir belgede Kırım'dan İstanbul'a gelen 150 Çerkez muhacirin çeşitli yerlere yerleştirildikleri bilgisi kayıtlıdır.¹³ Anadolu'ya yerleştirilecek olanlar ise başta Trabzon olmak üzere Samsun, Sinop ve İnebolu gibi iskân bölgesine en yakın Karadeniz limanına taşınıp oradan iskân bölgelerine sevk ediliyorlardı. Hatta bu şekilde gelen göçmenlerin nakliye ücretleri dahi karşılanıyordu.¹⁴ Konuyla ilgili olarak; Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılmak üzere Nevapos Limanı'ndan hareket eden bin kişiye yakın Çerkez muhacirlerinin nakliye masraflarının yerel imkânlarla, yerel paralardan karşılanmasına dair bilgiler arşiv belgeleri ile kayıtlıdır.¹⁵ Aynı şekilde bir başka belgede yine Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılmak üzere Kafkasya'nın Nevapos adlı limanından Kostantin adlı vapurla getirilecek Çerkez muhacirlerinin sevk masraflarının karşılanmasına dair bilgiler mevcuttur.¹⁶ Bu dönemde karayoluyla gelenler ise Kars, Ardahan ve Artvin dolaylarından gelerek Erzurum'da toplanıyor ve oradan Bayburt, Sivas, Elazığ, Diyarbakır ve Hakkâri'ye iskân ettiriliyorlardı. Örneğin, Rusya'dan gelerek Trabzon'a ulaşan Çerkez muhacirlerinin yol ücretlerinin karşılanarak Sivas Vilayetine gönderilmeleri hususu da arşiv belgelerinde kayıtlıdır.¹⁷ Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'ne göç etmek isteyenler bu isteklerini hem Rus hem de Osmanlı yetkili makamlarına resmi başvuru yapıp göç edebiliyorlardı. Mesela Osmanlı topraklarına hicret ederek Erzurum, Van ve Hakkâri taraflarında iskânlarını talep eden ve bu amaçla Trabzon iskelesine çıkarılmalarını isteyen Çerkez muhacirlerinin hicretlerine Rusya Devleti'nce izin verilmesi gerektiği, bu izin mevcut olduğunda da muhacirlerin Hakkâri'ye yerleştirilme işlerinin yapılması ve neticenin bildirilmesine dair bir belge arşivde kayıtlıdır.¹⁸ Yine Kafkasya'nın Hacamokski köyünden Çerkez ahalisi adına Ömer bin Ahmet'in, Osmanlı ülkesine hicretlerine izin verilerek, bu insanların Erzurum ve Van'da iskânı ile ilgili işlemlerin

¹³ Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 272-0-0-12/Muhacirin-38-29-11.

¹⁴ İsa Eşki, *1856-1900 Yılları Arasında Kafkasya'dan Gelip Tokat Merkez İlçesi Köylerine Yerleşen Çerkezler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016, s. 28.- Hakan Asan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2016, s. 143.

¹⁵ BOA, MV. 25-64.

¹⁶ BOA, DH.MKT. 1459/13.

¹⁷ BOA, DH.MKT. 1634/114.

¹⁸ BOA, DH.MKT. 1577/71.

yapılmasına dair bilgiler de kayıtlıdır.¹⁹ Bunlara rağmen bazı zamanlarda izin almayan göçmenlerde Anadolu'ya girmeye çalışmışlardır. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti de onları geri göndermek yerine genellikle Rus tabiiyetlerini bırakarak Osmanlı tabiiyetine gireceklerine dair bir senet aldıktan sonra giriş yapmalarına izin vermiştir.²⁰ Ayrıca devlet göçmenleri uygun yerlere yerleştirmeye çalışıp buna göre bir iskân politikası oluşturmuş olsa da mümkün olduğu zamanlarda kendi istekleri doğrultusunda da iskân edilmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Örneğin bir arşiv belgesine göre Rusya'dan Sinop'a gelen Çerkez muhacirlerin, Mamuratü'l-aziz ve Sivas'ta iskânları kararlaştırılmışsa da mümkün ise istekleri doğrultusunda iskân edilmelerine dair bilgiler mevcuttur.²¹ Ancak bu konu nadir olarak yaşanan bir durumdur. Bu tarz isteklerin olumlu yönde karşılanması her zaman mümkün olmamıştır. Çünkü hem araziler sınırlıdır, hem de bu durum devleti sürekli meşgul ederek işlemleri ve düzeni geciktirip kargaşaya yol açmıştır.²² Yine göçmenler ara ara Anadolu'da kendi kabileleri ve akraba topluluklarıyla beraber yerleştirilmek istemişlerdir. Böyle zamanlarda da Osmanlı Hükümeti onları üzmemek adına eğer o an için mümkünse isteklerini yerine getirmeye çalışmıştır.²³

Osmanlı Devleti yukarıdaki bilgilerde de belirtildiği gibi göçmenlerin yol masraflarını karşılamanın yanı sıra, onlar için gıda ve elbise yardımları da yapmıştır. Bu bağlamda 17 Nisan 1864 tarihli bir iradeye göre, Osmanlı Devleti'ne gelen göçmenlerin çoğunun yetersiz giyindiği ve bunların tamamına elbise temin etmenin mümkün olmayacağı nedeniyle sadece 10 yaşına kadar çocuklardan en müşkül durumda olanlarına, 150 bin kuruş akçe ile elbise verilmesi ve büyük olanlara da Amerikan bezinden uzun gömlekler yaptırılmasına karar verilmiştir.²⁴

¹⁹ BOA, DH.MKT. 1507/31.

²⁰ Turan, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, s. 52.- Süleyman Sinin, *Kafkasya'dan Tokat'a Göçler ve Muhacirlerin Sosyo-Kültürel Entegrasyonları (1877-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2018, s. 18-19.

²¹ BOA, DH.MKT. 1464/103.

²² Yerli, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)*, s. 92.

²³ Reyhan Turgut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019, s. 126.

²⁴ Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, s. 153.

19. yüzyılda zaten ekonomik olarak da zor günler geçiren devlet göçmenlerle birlikte de ayrı bir zorluğun altına girmişti. Bu nedenle yaşanabilme ihtimali olan çeşitli sorunların önüne geçmek isteyen Osmanlı Devleti, Kafkasyalı kavimlerin uyum sürecini hızlandırmak için çeşitli uygulamaları devreye soktu. Bu uygulamalardaki temel amaç uyum sürecini hızlandırmak ve yerli unsurlar ile farklılıkları ortadan kaldırmaktı. Bu uygulamalar gereğince de Kafkas göçmenleri için evler tahsis edilmiş, iaşeler dağıtılmış ve yol masrafları karşılanmıştı. Ayrıca göçmenler için yeni yerleşim alanları da oluşturulmuştur. 19. yüzyılda Anadolu'ya gelen göçmenlerin sayısı da İstanbul Bölgesi 110 bin, Selanik Vilayeti 130 bin, Kosova Vilayeti 95 bin, Gümölcine ve Manastır 40 bin, Tekfurdağ/Tekirdağ 10 bin, Yanya Vilayeti 10 bin, Aydın Vilayeti 44.181, Hüdavendigar/Bursa Vilayeti 68.513, Adana Vilayeti 16.351, Suriye Vilayeti 34.436, Halep Vilayeti 15.586, Kastamonu Vilayeti 25 bin, Samsun ve Trabzon Vilayeti 15 bin, Amasya ve Sivas Vilayeti 15 bin, Ankara Vilayeti 15 bin, Konya Vilayeti 15 bin, Diyarbakır Vilayeti 5 bin ve diğer vilayet ve kazalar 25 bin olmak üzere toplamda 694.067 kişi olarak belirtilmiştir.²⁵

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına doğru yapılan göç hareketleri hem göç edenler için hem de göç edilen bölgelerdeki insanlar için birçok sorunun yaşanmasına da neden olmuştur. Zor şartlar altında Osmanlı Devleti'ne ulaşan göçmenler çeşitli hastalıklara tutulmuşlardır. İlk göçlerde görülen tifüs hastalığına ilerleyen zamanlarda dizanteri ve ateş de eklenmiştir. Bu hastalıklar hem göç eden insanların, hem onlarla ilgilenen doktor, asker ve mürettebatın, hem de şehirlerdeki halkada bulaşarak onların hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. 8 Mayıs'tan Şubat ayına kadar geçen zaman içinde Trabzon'a ulaşan 100 bin muhacirden 10 bini hayatını kaybetmiştir. Bu göçler esnasında Trabzon'da bulunan İngiliz Konsolosu Stevens, Dışişleri Bakanlığı'na 19 Şubat 1864 yılında yazmış olduğu bir raporda Trabzon'da meydana gelen göçleri şu şekilde anlatmıştır: *"Geçtiğimiz üç gün boyunca üç bin civarında Çerkez şehrimize varmış bulunuyor. Bunların yüzlercesi hastalıktan ve açlıktan ölmek üzere. Trabzon Valisi Emin Paşa bu talihsiz insanların içinde buldukları koşulları iyileştirebilmek için elinden geleni yapıyorsa da onun elindeki imkânların da son derece kısıtlı olduğu görülüyor."* Yine çevre ile ilgili olarak da

²⁵ Recep Çelik, *Maraş Bölgesine Kafkasyalı Kavimlerin İskânı (Çerkes-Çeçenler)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019, s. 28-29.

*Verilen sayılar incelendiğinde toplamın 689.067 olduğu görülmüştür.

“Mezarlıklarda ölüleri defnedecek yer bulunamıyor, şehrin içme suyu ihtiyacını karşılayan ana su kaynağında yüzen Çerkez cesetleri bulunduğu için temiz su bulmakta güçlük çekiliyor, sokaklar pislikten geçilmiyor, erzak ve yakıt giderek tükeniyor, tüm bunlar da salgın hastalıkların yayılmasında önemli rol oynuyor” ifadeleriyle göçler esnasında yaşanan insanlık dramını açıkça ortaya koymuştur.²⁶

Yukarıda bahsedilen zorlukların yanında mevsim şartları nedeniyle sevkleri gerçekleştirilemeyen ve bu nedenle zor durumda kalan muhacirlerde olmuştur. Bu insanlar içinde mevcut oldukları bölgelerde geçici iskânlar yapılmış ve geçimleri sağlanmıştır. Konuyla ilgili bir arşiv belgesinde Erzurum, Van ve Hakkâri'de iskân edilmek üzere Trabzon'a gönderilen Çerkez muhacirlerin şiddetli kış şartları nedeniyle sevk olunamayacağından uygun bir yerde geçici olarak iskân edilmeleri ve geçimlerinin temin edilmesine dair kayıtlar vardır.²⁷ Yine Bitlis'te iskân olunan Çerkez muhacirlerin iâşe ve tohumluk taleplerine karşılık olarak gerekenin yapılmasına dair verilen emirler mevcuttur.²⁸ Bu bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nin mevcut imkânlar nispetinde Kafkasya göçmenleri için her türlü desteği sağladığı yorumu yapılabilir. Ancak devlet kendi imkânlarının yanında ekonomik olarak dengeyi koruyabilmek ve göçmenlerin de hem sosyal hem ekonomik olarak yaşamlarını sürdürebilmeleri için farklı yollara da başvurmuş, bu insanları üretici olmaları için de teşvik etmiştir. Örneğin, Diyarbakır'da bulunan Çerkez Muhacirlerin kefalet-i müteselsile ile almış oldukları tohumluk ve çeşitli aletlere ait senetlerin taksitlerle tahsil edilmesine dair bir belge mevcuttur.²⁹ Yine başka bir belgede Amasya Sancağı'nın Gümüşhacıköy kazasında iskân edilen Çerkez muhacirlerinden Şalpah Kabilesi'ne çiftlik satın almaları için Ziraat Bankası'ndan borç para verilmesi bilgisi kayıtlıdır.³⁰ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere yer yurt verilen bu insanların tümünün ekonomik olarak desteklenemediği ancak buna rağmen halk gibi kendi geçimleri için çeşitli yollar bulunduğu görülmektedir. Bu durumda gayet tabii ve insanidir. Çünkü ekonomik imkânların kısıtlı olmasının yanı sıra bazı suistimallerin ortaya çıkmasını da engelleyebilmek

²⁶ Yılmaz, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, s. 51.-52.- Yerli, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)*, s. 80.

²⁷ BOA, DH.MKT. 1578/61.

²⁸ BCA, 272-0-0-11/İskan-14-53-10.

²⁹ BCA, 272-0-0-11/İskan-15-56-2.

³⁰ BOA, DH.MKT. 1739/49.

gerekmektedir. Ayrıca yine Kafkasya'dan göç ile gelenlerin yerleştirildikleri bölgelerde ihtiyaç haline gelen eğitim veya dini kurumların tahsis edilmesine de özen gösterilmiştir. Bununla ilgili olarak Hüdavendigâr Vilayeti'ne tebliğ edilen bir emirde İzmit'e tabi olan Adapazarı kazası Akyazı nahiyesinde bulunan Çerkez, Abaza ve Rumeli muhacirlerinin ihtiyaçları olan mektep ve camilerin yapılmasının gerekliliğine dair bir belge arşivde kayıtlıdır.³¹

Genel olarak bakıldığında Kafkasya'dan 1700'lerin sonuna doğru başlayıp 1914 yılına kadar geçen zaman zarfında Anadolu'ya gelen toplam muhacir sayısı 6 milyon 425 bin olarak tahmin edilmektedir. Neticede Rus istilasından ve baskılarından kaçan Kafkas halkı akın akın Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır.³²

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde göçmenlere yardım ederek ülke topraklarına kabul etmesi Rusya'nın işini de kolaylaştırmıştır. Bu sayede özellikle Çerkezler dağlık arazi ve vadilerden çıkartılarak kıyılara sürülmeye başlanmıştır. Rusya, Osmanlı'ya göç edecek nüfusu hızlandırmak için de evlerini, tarlalarını yakmaya ve halka zulmetmeye başlamıştır. Netice itibariyle Kafkas göçlerinin ana sebebi Rusya'nın buradaki halklar üzerinde kurduğu askeri ve ekonomik baskıdır.

Kafkasya göçleri, 1700'lü yılların sonuna doğru başlamış, 1800'lerin başlarında hızlanmış, 1860'lar ve devam eden süreçte 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra yoğunluk kazanmıştır. 1890-1908 arasında kısmen devam etmiş, 1920'li yıllara gelindiğinde ise durulmuştur.³³

4. Çerkez Göçlerinin Genel Özellikleri ve Sayılara Yansımaları

Çerkezler anayurt olarak Kuzey Kafkasyalıdırlar. Köken olarak, Hunların Avrupa'ya hareketleri esnasında (M.S.4.yüzyıl) çoğunlukla yok olan ya da Kafkas dağlarına sığınarak antik çağda Karadeniz'in tüm doğu sahillerinde varlığını sürdüren Meot-Sind gibi halklardan geldikleri sanılan bir topluluk oldukları belirtilmektedir. Nitekim eski Latin ve Grek yazarlar tarafından da Sindi, Kerket ve Zigo gibi isimlendirmelerle anılan Çerkezler, Taman Yarımadası'ndan Misimya Irmağı'na kadar Karadeniz kıyıları ile

³¹ BOA, DH.MKT. 1446/65.- Asan, Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği, s. 142.

³² Yılmaz, Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920), s. 45.

³³ Akay, Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876), s. 59.

Kuban Irmağı arasında Kafkas dağlarının kuzeyi boyunca Mozdok bölgesine kadar olan topraklarda yaşayan bir topluluk olarak göze çarpmaktadırlar.³⁴

Çerkez adı, tarihi süreçte ilk defa Papa IV. İnnocentius tarafından Moğol hanına gönderilen "Giovanni Da Pion Del Carpire" adlı eserde Sirkas (Çerkez) olarak geçmiş, 14. yüzyıldan itibaren de yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu adlandırma bir millet ismi olmaktan çok Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan bütün halkları ifade etmiştir. 15. yüzyılda Kafkasya'da bulunan başpiskopos Johannes de Goloniftubus tarafından ve daha sonraki dönemlerdeki bazı kaynaklarda, Türk kökenli Karaçaylardan da Çerkez veya Kara Çerkez diye bahsedilmiştir. Çerkez adı Osmanlı kaynaklarında da genellikle bu şekilde kullanılmıştır. Bu bağlamda Çerkez adının etnik olmaktan daha çok kültürel bir tanımlama olduğu söylenebilir. Bunların yanında Çerkezlerin ırk olarak Ari ırkından hatta Avrupa'nın en eski yerlilerini oluşturan Selef soyunun Kimmerler dalından oldukları bilgisi de mevcuttur. Günümüzde ise Çerkez adının, yukarıda belirtilen kabilelerden oluşan ve aynı dilin farklı lehçelerini konuşan Adigeler ile aynı kökten gelen fakat dil olarak daha uzakta bulunan Abhaz-Abaza grubu ve dil bakımından bu iki grubun arasında olan Ubıhları tanımladığı görülmektedir.³⁵

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da gerçekleşen ve 1864 yılında Ruslarla Çerkezler arasında yapılan Kbaade Savaşı'nın sonucu Çerkezler için sürgün ve soykırım olmuştur. Savaş sonunda Kafkasya'da Çar Naibi olarak görev yapan Grandük Mişel, bir ay zarfında Kafkasya terk edilmezse Çerkezlerin harp esiri olarak Rusya'nın iç bölgelerine sürüleceğini bildirmiş ve bu gelişmenin ardından da Kafkasyalılar büyük gruplar şeklinde Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardır. Topraklarını terk etmeyerek göç etmek istemeyen yerli halka karşı ise Ruslar çeşitli yıldırma faaliyetlerine girişerek köyleri harap etmiş, evleri ve tarlaları yıkıp yakmış ve yaşam için gerekli olan şeyler halkın elinden alınarak insanlara göçmek ya da ölmekten başka çare bırakılmamıştır. Kırım Savaşı'ndan itibaren 1865 yılına kadar 750 bini Çerkez, 100 bini Abhaz ve 60 bini Çeçen olmak üzere toplamda 910 bin kişinin Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kaldığı tahmin

³⁴ Turgut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, s. 42.- Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, s. 9-10.

³⁵ Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, s. 9-10.- Özdil, *Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği*, s. 56.- Turgut, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, s. 42.

edilmektedir.³⁶ Ayrıca Rusların bölgede ilerleyişi ve Çerkezlere uygulanan insanlık dışı muamelelerle ilgili olarak o dönem İstanbul’da bulunan İngiliz elçisi Bulwer’in İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russell’a yazdığı 12 Nisan 1864 tarihli raporda anlatılanlar oldukça dikkat çekicidir. Bahsedilen rapor şu şekildedir:

“Lordum, Rusların Çerkezistan’da sürekli olarak ilerlemeleri ve yerli halka yaptıkları kötü muamele, Çerkezlerin hemen hemen bütünüyle ülkelerini terk etmeleri sonucunu doğurmuştur. Şu ana kadar 25 bin Çerkez göçmeni Trabzon’a gelmiş bulunmakta ve diğerleri de her türlü tehlikeyi göze alarak küçük teknelerle kaçmaya çalışmaktadır. Büyük sayılara varan ve belli becerileri bulunmayan bu kimselerin belli yerlerde yığılmaları o yerlerin sağlık ve huzurunu ciddi biçimde tehlikeye sokmaktadır. İstilacılardan kaçmak için başvurmak zorunda kaldıkları yöntemler nedeniyle verdikleri kayıplar, insanlık için dehşet vericidir. Türk Hükümeti, bu kimseleri oralardan aldırarak imparatorluğun çeşitli yerlerine yerleştirmek amacıyla Trabzon’a gemiler göndermek üzeredir. Öte yandan doğdukları toprakları görülmemiş bir kahramanlıkla savunduktan sonra terk etmek zorunda bırakılan bu talihsiz insanları, imparatorluğun çeşitli dominyonlarında güven içinde yerleştirilmelerini sağlayacak önlemleri alabilmek için Osmanlı Hükümeti, buradaki Rus maslahatgüzarı ile müzakere halindedir. Anladığıma göre, Rus Maslahatgüzarı Bab-ı Ali ile bazı düzenlemelerin yapılması konusunda kendi açısından her hangi bir sorun bulunmadığını ve bu iş için hükümetine başvurduğunu ve talimat beklemekte olduğunu belirtmiştir.”³⁷

Yine bu dönemde Trabzon Rus Konsolosunun tehcir işlerini yürütmekte olan Rus generallerinden Katreçef’e verdiği bir rapor yaşanan insanlık dramını gözler önüne sermektedir. Bahsi geçen rapor şu bilgileri içerir: *“Türkiye’ye gitmek üzere Batum’a 70 bin Çerkez geldi. Bunlardan ortalama günde 70 kişi ölüyordu. Trabzon’a çıkarılan 24.700 kişiden şimdiye kadar 19 bin kişi ölmüştür. Şimdi orada bulunan 63.900 kişiden her gün 180-250 kişi ölmektedir. Samsun civarındaki 110 bin kişi arasında her gün ortalama 200 kişi can veriyordu (bu durumu Samsun, Terme ve Çarşamba’da yaşayan günümüz insanları da teyit etmektedir.) Trabzon, Varna ve İstanbul’a gönderilen 4.650 kişiden de günde 40-60 kişinin öldüğünü haber aldım.”* Bu döneme şahitlik eden Çerkez büyükleri ise insanların bindirildiği gemilerin bakımsız ve yetersiz olduğunu, insanların

³⁶ Hakan Altın, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)”, *Belgi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:14, 2017, s. 588.

³⁷ Cemile Şahin, “Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu’da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2016, s. 2789-2790.

tuvalet ihtiyaçlarını bile karşılamakta zorlandıklarını hatta bu yüzden bazılarının vefat ettiğini anlatmışlardır. Sayılarda yukarıda da görüldüğü gibi farklılıklar olsa da 1 buçuk milyon insandan ancak 500 bin kadarının Osmanlı topraklarına ulaşabildiği bilgisi de mevcuttur. Geri kalanlar ağır şartlara dayanamayarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Ayrıca bu insanların bedenlerinin Karadeniz'de balıklara yem oldukları inancıyla yakın zamana kadar Karadeniz'den çıkan balıkların, atalara saygısızlık olacağı düşüncesiyle Çerkezler tarafından yenilmediği de bilinmektedir. Yine Türkiye'ye yerleşen Çerkezlerin bir kısmının da çeşitli zorluklar karşısında hayatlarını kaybettikleri bilgisi mevcuttur.³⁸

Yukarıdaki bilgilere ek olarak; Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçün arttığı 1859-1860'lı yıllarda İstanbul'a Çerkezler ve Nogaylardan 1.060 kişinin giriş yaptığı ve ilerleyen süreçte de bu göçlerin devam ettiği ve bu tarihlerde sadece İstanbul'da 14 bin Çerkez ve Nogay göçmenin bulunduğu bildirilmiştir. 1864 yılına gelindiğinde ise göçmenlerin sayısı 400 bine ulaşmıştır. Göçlerin yaşandığı tarihlere genel olarak bakılırsa 1854-1864 yılları arasında Kırım ve Çerkezlerin yaşadıkları yerlerden 311.333 kişi, Kafkasya'nın düşmesinden ardından 1864 yılında 283 bin kişi, 1865 yılında ise 87 bin kişinin Osmanlı topraklarına geldiği kaydedilmiştir. Yine 1864 yılında sadece doğu Çerkezistan bölgesinden göç edenlerin sayısının 552 bine ulaştığı, 1876 yılının sonlarında ise sadece Balkanlar'a 600 bin Çerkez göçmenin yerleştiği bildirilmiştir. Ayrıca 1880 yılında Samsun'dan giriş yapan Çerkezler ve Abazaların sayısı 12.116, Rumeli'den gelen Çerkezlerin sayısı ise 6.252 olarak verilmiştir. Bu sayılar değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'ne göç eden Çerkezlerin 1 milyon ila 2 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu değerlendirmenin yanında göç sırasında hayatını kaybedenlerin de toplam göç eden nüfusun yaklaşık olarak yüzde 25'ini oluşturduğu da unutulmamalıdır.³⁹

Çerkez göçleri döneminde yaşanan ilginç olaylara rastlamak da mümkündür. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Trabzon'da karaya çıkmış olan 18 bin Çerkez genci Osmanlı Ordusu'na alınmış, yine aynı şehirden 3 bin Çerkez daha gönüllü olarak orduya katılmıştır.⁴⁰

³⁸ Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, s. 21-22.

³⁹ Şahin, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiyi Köyü Örneği", s. 2793-2794.

⁴⁰ Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, s. 61-62.

Kafkasya'dan sürgün edilen Çerkezler o gün Osmanlı Devleti'ne ait olan Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'ya gönderilmişlerdir. İskânlar gruplara ayrılan arazilere kurulan köyler şeklinde olmuştur. Balkanlara yerleştirilen Çerkezlerin bir kısmı Balkanların kaybedilmesinden sonra oradaki Müslüman nüfusla birlikte Kıbrıs ve Suriye'ye ikinci kez göç etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin bahsi geçen durumların yaşandığı 1917 yılına ait bir belgede Suriye'deki Çerkez muhacirlerin iskânı için gereken havalenin gönderildiği bilgisi mevcuttur.⁴¹ Kuzey Kafkasya'dan sürgün edilen insanların sayısını net olarak belirlemek imkânsızdır. Çünkü kayıt altına alınamayan birçok kayıp yaşanmıştır. Bu bilgi ışığında belgelerde sürgüne maruz kalan insanların sayılarının 500 bin ile 3 milyon arasında farklı sayılarla ifade edildiği görülmektedir. Rus kaynaklarında 1 milyona ulaşan bu sayı Türk kaynaklarında da yukarıda da ifade edildiği gibi 1 ila 2 milyon arasında gösterilmiştir.⁴²

Osmanlı Devleti'nin göç eden bu topluluklar için oluşturduğu iskân politikası çerçevesinde demografik dengeler, yerli ahali ile muhacirlerin uyumuna özen gösterilmesi ve iktisadi hedeflere ulaşılması yer almıştır. Bu bağlamda Kafkasya'dan göç eden muhacirler ekseriyetle Rumeli'ye sevk edilerek Tuna boyu ile Balkan dağları etrafında kurulan köylere yerleştirilmiştir. Bu şekilde Hıristiyan nüfusa karşı bir denge unsuru oluşturularak Rus tehdidine karşı bölgedeki Müslüman nüfusta arttırılmıştır. Zaten II. Abdülhamid tahta geçtiğinde de Rumeli'de dağınık halde bulunan Çerkezlerin Vidin'den İzvornik kasabasına, oradan da Sava Nehri'ne kadar uzanan hat üzerinde askeri bir kordon oluşturacak şekilde iskân edilmesini istemişti. Anadolu'da ise ilk önce birkaç hane olarak yerleştirilmesi planlanan Çerkezler daha sonra bu düşünceden uzaklaşarak gruplar halinde farklı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca devletin iskân politikasında uyguladığı önemli hususlardan birisi de ülkedeki boş arazilerin değerlendirilmesi olmuştur. Bu sebeple muhacirlere geniş ve tarıma elverişli araziler verilmeye çalışılmış, ilk iskân bölgeleri İzmir, Aydın, Bursa, Adapazarı, Çukurova, Bafra ve Çarşamba Ovaları olmuştur. Bunların yanında Konya, Ankara, Kayseri, Sivas ve Suriye gibi diğer bölgelere göre tarıma daha elverişsiz olan yerlerde muhacir iskânına açılmıştır. Trabzon Vilayeti'ne gelen Çerkez muhacirlerin

⁴¹ BCA, 272-0-0-74 / Muhasebe, Levazım, Mübayaat- 65-15-16.

⁴² Mehmet Bingöl, *Kafkasya'da ve Diasporada Çerkes Kimliği Algısı*, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2020, s. 20-21.

Ankara, Adana ve Konya vilayetlerine sevk edilerek iskân edildiklerine dair bilgiler de kayıtlıdır.⁴³ Muhacirlerin tarım yapabilme ve ekonomiye katkı sağlayarak hayatlarını devam ettirebilme konusu Osmanlı Devleti için bu dönemde en önemli belirleyici unsurlardan biri olmuştur. Çünkü göçler başladıktan sonra devlet ekonomik olarak muhacirlere yeterince destek olamayacak durumdadır. Bu nedenle üretim konusu hem devlet hem de muhacirler nezdinde öncelikli olmuştur.⁴⁴

Günümüzde Türkiye'de Çerkez ve diğer Kuzey Kafkas halklarına ait olmak üzere yaklaşık 900 köy bulunmaktadır. Bu köyler genellikle Samsun ve Sinop'tan, Adana ve Hatay'a doğru uzanan kuzeyden güneye bir hat şeklinde kurulmuşlardır. Ayrıca Marmara Bölgesinde özellikle Düzce, Yalova, Adapazarı, Kocaeli, Balıkesir ve Bursa illerinde, Ege bölgesinde ise İzmir, Manisa, Afyonkarahisar illerinde yoğunlaşmışlardır. Bunun yanında az sayıda da olsalar farklı şehirlere de yerleşmişlerdir. Çerkez köy sayıları bakımından ilk sırada 120 köyle Samsun gelmektedir. Sürgünde Samsun sahillerine inen Çerkezlerin özellikle Abzeh ve Şapsığ boyları burada kalmışlardır. Oradan da iç taraflara doğru gidenler olmuştur. Bu bağlamda köy sayısı bakımından 67 köyle Tokat ikinci sırada yer almaktadır.⁴⁵ Tokat'tan sonra 64 köyle Çerkezlerin yoğun olarak bir arada yaşadığı Uzunyayla bölgesini içine alan Kayseri gelmektedir. Bu bölgelerin dışında 34 köy sayısı ile Çorum da kalabalık bir Çerkez nüfusuna ev sahipliği yapmaktadır. Ancak günümüzde Çerkez köylerinden insanlar diğer nüfus gibi yoğun bir şekilde şehirlere göç etmişlerdir.⁴⁶

Çerkezler Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerde genellikle yerli halkla iyi geçinmiş ve bölge halkının güvenlerini kazanan bir topluluk olmuştur. Öyle ki bu güven bazen anlaşmaya varılamayan bir konuda Çerkezlerin hakemliğine başvurulmasına kadar gitmiştir. Fakat özellikle adapte sürecinde zaman zaman yerli halkla sosyolojik sorunların yaşandığı da bilinmektedir. Anavatanlarında çeşitli zulümlere maruz kalarak Osmanlı Devleti topraklarında iskân olunan Çerkezler, yerleştikleri topraklarda 93 Harbi'ne ve I. Dünya Savaşı'na önemli sayılarla katılmışlar, Milli Mücadele

⁴³ BOA, DH.MKT. 1580/105.

⁴⁴ Asan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, s.32.- Akay, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, 63-64.

⁴⁵ Eşki, *1856-1900 Yılları Arasında Kafkasya'dan Gelip Tokat Merkez İlçesi Köylerine Yerleşen Çerkezler*, s. 68-71.

⁴⁶ Bingöl, *Kafkasya'da ve Diasporada Çerkes Kimliği Algısı*, s. 22.

yıllarında ülke savunmasına katkı sağlamışlardır.⁴⁷ Ayrıca hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu dönemlerde Çerkez asıllı bürokratlarla askerler, büyük bir ciddiyet ve samimiyetle görevlerini yerine getirmişlerdir. Bu durumun Kafkasyalıların Türkiye'ye duydukları aidiyet hislerine örnek teşkil ettiği söylenebilir.⁴⁸

Günümüzde yapılan bazı araştırmalara göre Kafkasya kökenlilerin çoğu, Türkiye'de yaşamaktan memnun olduklarını söylemektedirler. Türkiye ve Kafkasya'yı birlikte vatan kabul edenlerin oranı oldukça yüksektir.⁴⁹ Bu bağlamda vatandaşlık verilmesi anlamında Cumhuriyet Arşivinde yer alan 1929 tarihli bir kararname dikkat çekicidir. Buna göre Kafkasya'dan göç ve iltica ederek Türkiye'ye gelen ve kararnameyle belirlenen kişilerin vatandaşlığa kabulleri oy birliği ile uygun bulunmuştur.⁵⁰

Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına yapılan bu göç hareketlerinden sonra bir başka sürgün faciası da 1943-44 yıllarında SSCB lideri Yosef Stalin'in emriyle yaşanmış, Kafkas halkları haksız yere topraklarından sürülerek en ücra yerlere gönderilmişlerdir. Bu dönemlerde yaşananlar insanlık tarihinde kara bir leke olarak kalmıştır.⁵¹

Çerkezler bugün Kuzey Kafkasya'da, Adıgey, Kabardey-Balkar ve Karaçay-Çerkes cumhuriyetlerinde ve Krasnodar eyaletinin bazı rayonlarında yaşamaktadırlar. Ayrıca Türkiye, Rumeli, Mısır, Suriye, Ürdün, Libya, Balkanlar ve Ortadoğu'da çok sayıda bulunan Çerkezlerin bir kısmının Batı Avrupa ile Amerika'ya göç ettikleri de bilinmektedir. Yine günümüzde 19. yüzyılda başlayan Çerkez Sürgünü hareketinde, Kuzey Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına gelen Çerkezlerin bir kısmı daha sonra oluşturulan İsrail sınırları içerisinde kalmışlardır. Bu insanlar Kfar Kama ile Reyhanya adlı iki yerleşim biriminde yaşamaktadırlar.⁵²

Neticede Rusların Kafkasya'yı istila hareketleriyle başlayan Kafkas halklarına olan asimile ve göç ettirme politikaları milyonlarca insanın vatanlarından ayrı düşmesine, soykırımı uğramasına ve hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Yapılan bu zulümler, Mayıs ayı içerisinde 1864 soykırımının yıl dönümü olarak günümüz Çerkezleri tarafından Türkiye

⁴⁷ Altın, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", s. 590.

⁴⁸ Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, s. 31.

⁴⁹ Atasoy, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, s. 27.

⁵⁰ BCA, 30-18124/35-3.

⁵¹ Aydın, Ergün, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", s. 105.

⁵² Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, s. 49.

ve diğer bazı ülkelerde çeşitli anma törenleri düzenlenerek nesillere aktarılmaya devam etmektedir.

Sonuç

Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan göçler 1856 ile 1914 yılları arasında yoğunluk kazanmış, 1920 yılına gelindiğinde durulmuştur. Genel olarak tüm göçlerin 6 milyon 425 bin kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan 1 milyondan fazla Çerkez göçmenin Osmanlı toprağı Anadolu'ya geldiğı düşünölmektedir. Göçenlerin tamamının kayıt altına alınmamış olması sayının daha da artabileceğini göstermektedir. Bu göçlerin istenmeyen en acı yönü insanların katliam, zulüm ve baskı altında kalmaları, yollarda çeşitli nedenlerle hayatlarını kaybetmeleri, yerleştikleri yeni yerlerde hastalanmaları ve bu yeni yerlere bulaşıcı hastalıklar taşımaları sonucu büyük bir bölümünün hayatlarını kaybetmeleridir.

Rus zulmünden kaçıp Osmanlı topraklarına göçen Çerkez göçmenlerin sayısı ilk etapta yapılan anlaşma gereğı beklenen 50 bin kişinin çok üzerinde gerçekleşmiş ve bir milyonu aşmıştı. Bu nedenle gereken önlemler alınamamış ve Osmanlı topraklarında göçmenlerin yerleştirildiğı yerlere bulaşıcı hastalıklarda taşınmıştır. Ayrıca yolculuk esnasında göçmenlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli nedenlerle hastalanmış ve hayatlarını kaybetmiştir. Rusya'nın bu politikasının bedelini suçsuz günahsız göçmenler ve onların yerleştikleri yerlerde yaşayan yerli halk ödemiştir. İnsanlar aç susuz kalmış, yeni yerlere uyum uzun sürmüş ve beklenmeyen birçok can kaybı olmuştur. Bu tarihi gerçek düşündürücü olduğu kadar can yakıcıdır. Çünkü Çerkezlerin boşalttığı yerleri bilahare kimlerin doldurulduğu açıktır. Bunlar Ruslar, Ermeniler, Hıristiyanlardır.

Kafkasların işgali, ölüm, göç, sürgün gibi insanlık dramlarıyla sonuçlanmış ancak Rusya için asla bir kazanç olmamıştır. Rusya arzu ettiği şekilde bu bölgelerde egemenliğini devam ettirememiş, sıcak denizlere hâkim olamamıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yapılan bu göçler neticesinde Anadolu topraklarına gelen bu insanlar, Osmanlı Devleti yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakınca da devlet tarafından korunmuş ve yeni devlet Osmanlı'dan aldığı bütün emanetlere sahip çıkmıştır. Zaten bu süreçte Çerkezler Milli Mücadele döneminde de hem orduya katılarak hem de yerli

halkla birlikte mahalli olarak mücadele etmişler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına ve bağımsızlığın kazanılmasına katkı sağlamışlardır.

Geleceđi yani tarihi, birlik-beraberlik, bilgi ve barış belirleyecektir. Bütün dünyanın ve Kafkasya'nın da geleceğinin bu üç temele dayanacağını söylemek yanlış olmaz.

KAYNAKÇA

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

BOA, Y..PRK.DFE. 1/20.

BOA, DH.MKT. 1459/13.

BOA, DH.MKT. 1634/114.

BOA, DH.MKT. 1577/71.

BOA, DH.MKT. 1507/31.

BOA, DH.MKT. 1464/103.

BOA, DH.MKT. 1578/61.

BOA, DH.MKT. 1739/49.

BOA, DH.MKT. 1446/65.

BOA, DH.MKT. 1580/105.

BOA, MV. 25-64.

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).

BCA, 272-0-0-12/Muhacirin-38-29-11.

BCA, 272-0-0-11/İskan-14-53-10.

BCA, 272-0-0-11/İskan-15-56-2.

BCA, 272-0-0-74 / Muhasebe, Levazım, Mübayaat- 65-15-16.

BCA, 30-18124/35-3.

Tez ve Makaleler

ACAR, Demet Şefika, *Kafkasya'nın Güvenliği ve Türkiye'nin Rolü*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2004.

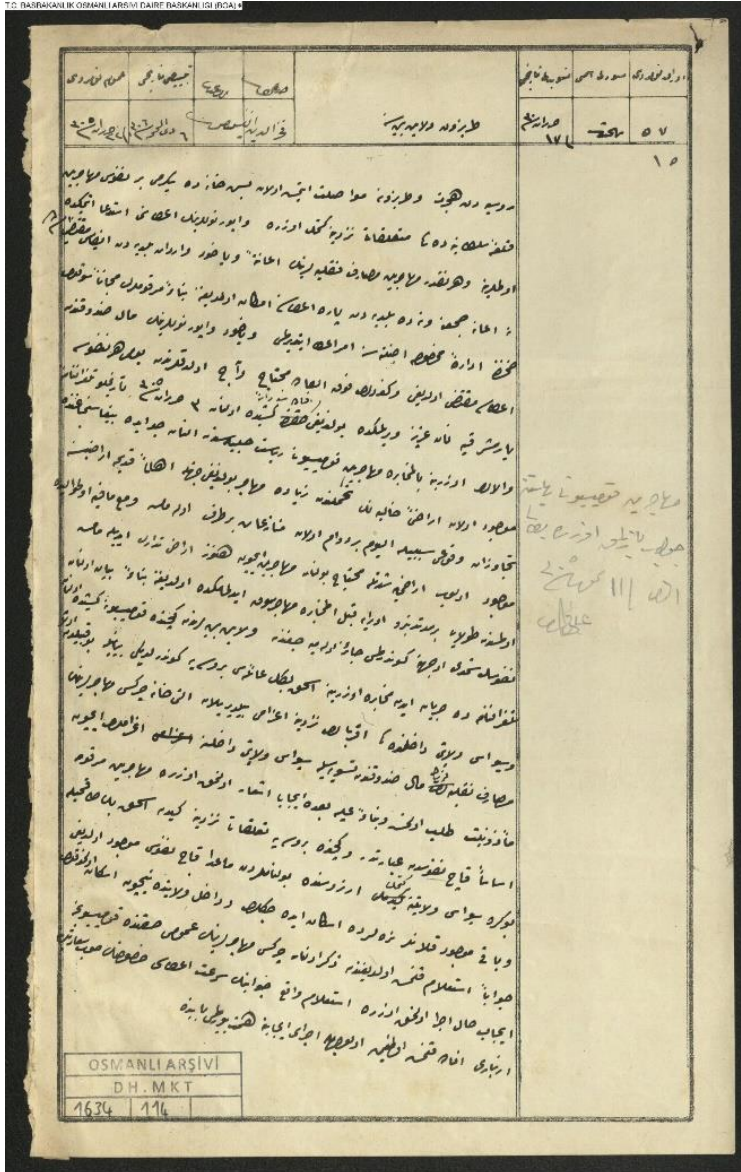
AÇIK, Tuncay, *Kafkaslar'dan Anadolu'ya Karaçay-Malkarlılar ve Göçleri (1853-1910)*, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Bursa 2016.

- AKAY, Tolga, *Kafkasya'dan Uzunyayla Havalisine Göçler ve İskan (1859-1876)*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009.
- ALTIN, Hakan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)", *Belgi Dergisi*, Cilt:2, Sayı:14, 2017.
- ASAN, Hakan, *Kırım ve Kafkasya'dan Diyarbakır ve Çevresine Göçler (1876-1914): Elazığ, Malatya, Mardin ve Diyarbakır Örneği*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2016.
- ASLAN, Cahit, *Etnisite ve Kimlik: Nusayri ve Çerkezler Üzerine Bir Karşılaştırma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2003.
- ATASOY, İlyas, *Türkiye Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2014.
- ATEŞ, Sinan, "Birinci Dünya Savaşı ve Kafkasya", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2, Sayı:5, 2013.
- AYDIN, Nurhan, Ergün, Elif, "Kafkasya Gazavatı ve Şeyh Şamil", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, Kars 2019.
- BİNGÖL, Mehmet, *Kafkasya'da ve Diasporada Çerkes Kimliği Algısı*, Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2020.
- BOLAT, Semra Bolat, *Aydın'ın Üç Çerkez Yerleşiminde Etnik Kimlik Araştırması*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2015.
- BOZBIYIK, İbrahim, *Kafkasya'dan Düzce Havalisine Yapılan Göçler*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Kayseri 2015.
- ÇAKMAK, Gökhan, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yozgat 2017.
- ÇELİK, Recep, *Maraş Bölgesine Kafkasyalı Kavimlerin İskanı (Çerkes-Çeçenler)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2019.
- EŞKİ, İsa, *1856-1900 Yılları Arasında Kafkasya'dan Gelip Tokat Merkez İlçesi Köylerine Yerleşen Çerkezler*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2016.
- HUDAYNAZAROV, Bayram, *Sovyetler Birliği'nin Dağılma Süreci (N. Kruşnev ve M. S. Gorbaçov Dönemleri)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- İZZETGİL, Elşan, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Gazi Üniversitesi Bölgesel Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, Ankara 2016.
- MANSUROĞLU, Samet, *Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Göçler (1914-1938)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015.

- MİRZAYEV, Veli, *Kafkasya Jeopolitiği İçinde Güney Kafkasya'nın Stratejik Önemi ve Güvenlik Sorunları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2015.
- ÖZDİL, Yasemin, *Etnik Kökenin Siyasal Katılıma Etkisi: Çeçen ve Çerkez Örneği*, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2018.
- ÖZTÜRK, Mustafa, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.
- SİNİN, Süleyman, *Kafkasya'dan Tokat'a Göçler ve Muhacirlerin Sosyo-Kültürel Entegrasyonları (1877-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2018.
- ŞAHİN, Cemile, "Çerkes Göçleri ve Çerkeslerin Anadolu'da Yurt Edinme Arayışları: Sakarya - Maksudiye Köyü Örneği", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmalar Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2016.
- TURAN, Mahmut, *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kahramanmaraş 2020.
- TURGUT, Reyhan, *Kuzey Kafkasya Halklarının Büyük Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2019.
- YERLİ, Hamza, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Sonrası Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve Göçlerin Yol Açtığı Sorunlar (1877-1900)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2017.
- YILMAZ, Sümeyra, *Kafkasya'dan Maraş Sancağına Yapılan Göçler (1859-1920)*, Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kars 2017.

EKLER

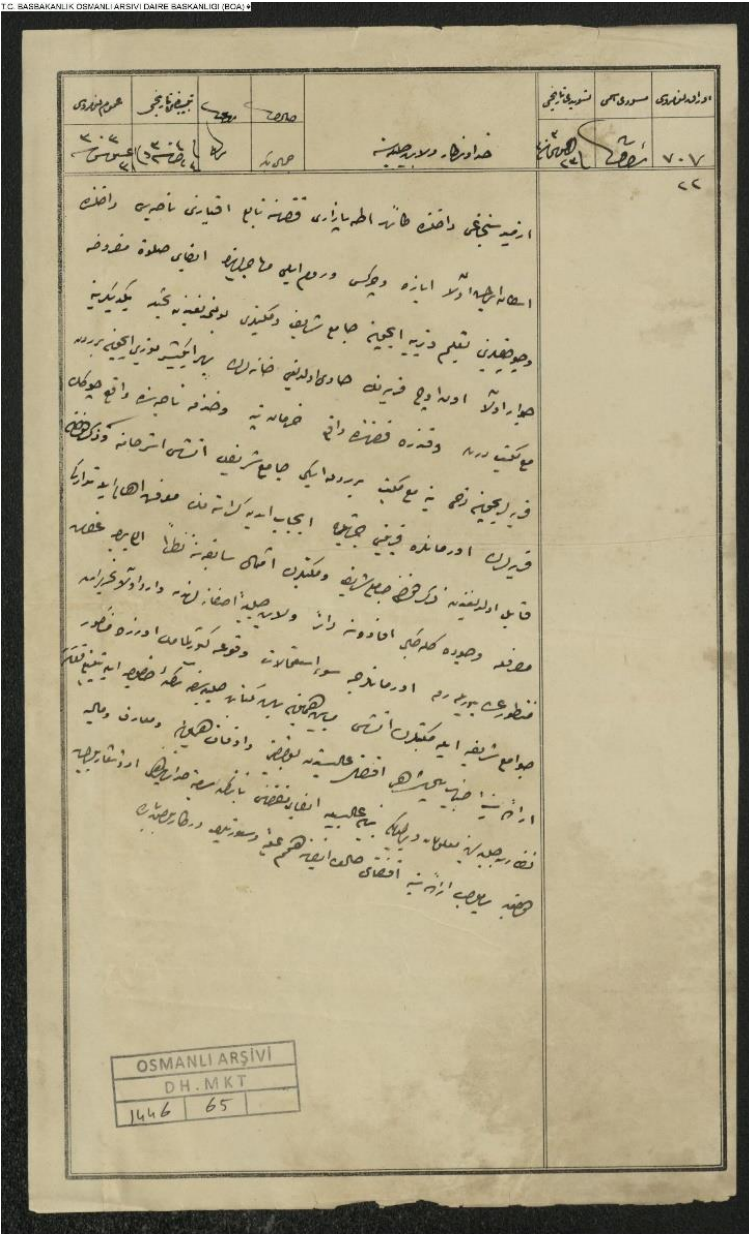
Ek 1

D.H.MKT.01634.00114.001

Rusya'dan gelerek Trabzon'a ulaşan Çerkez muhacirlerinin yol ücretlerinin karşılanarak Sivas vilayetine gönderilmesine dair.

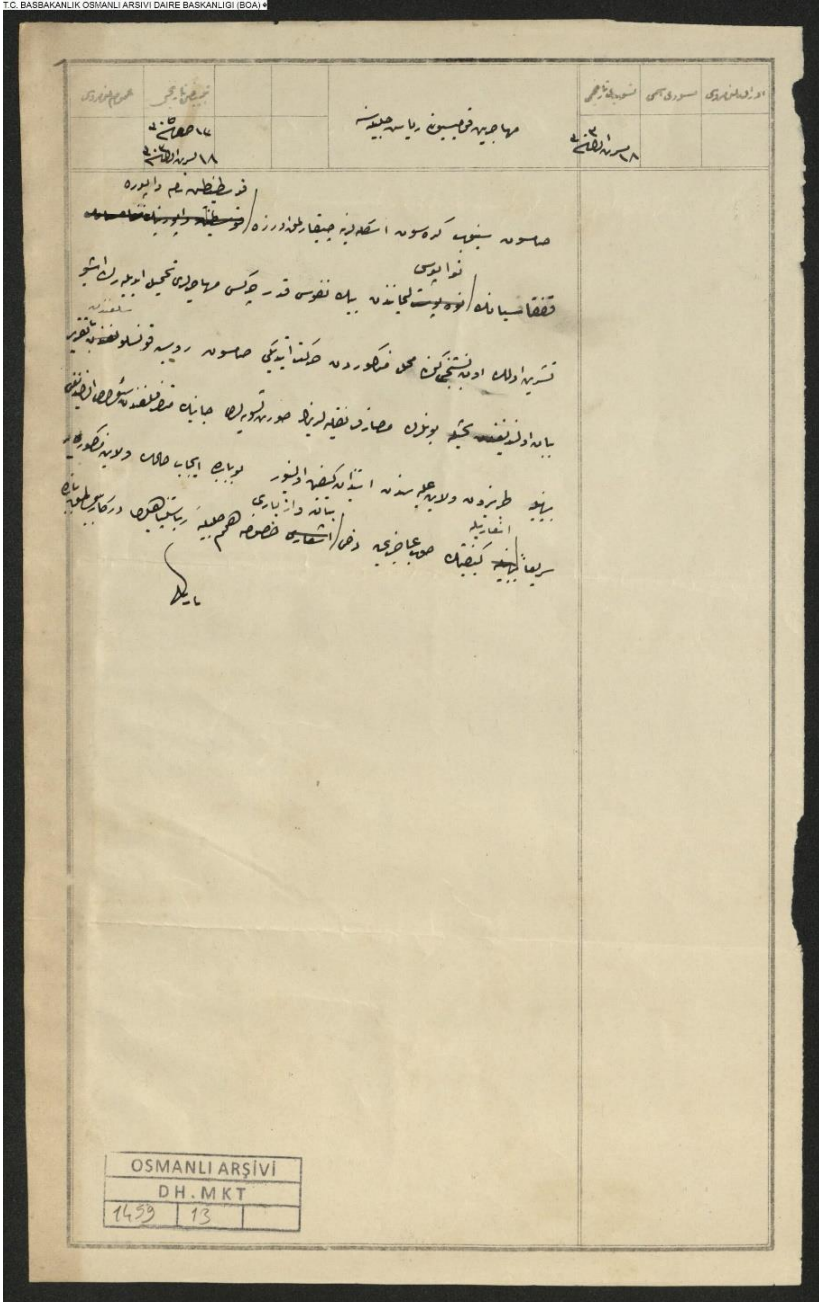
Ek 2

DH.MKT.01446.00065.001

İzmit'e tabi olan Adapazarı kazası Akyazı nahiyesindeki Çerkez, Abaza ve Rumeli muhajirlerinin ihtiyacı olan cami ve mekteplerin yapılmasının Hüdavendigâr vilayetine tebliğ edilmesine dair.

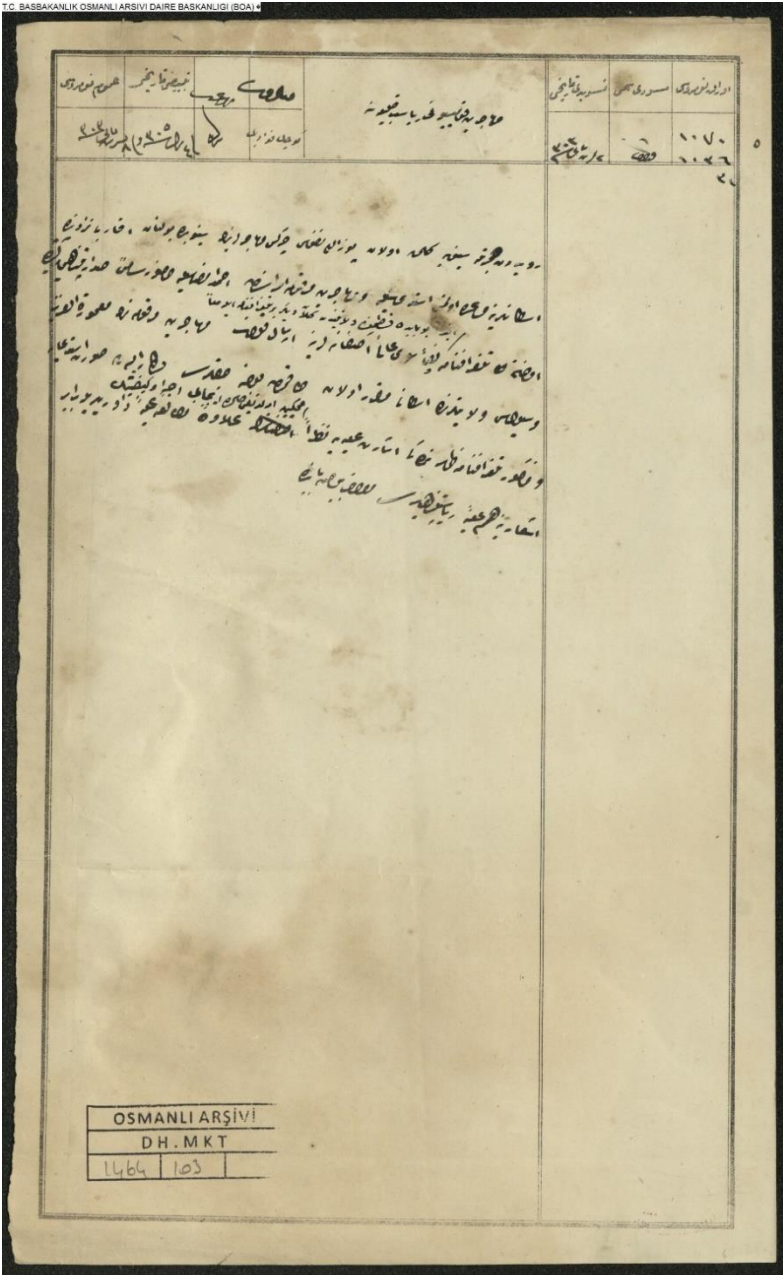
Ek 3

DH.MKT.01459.00013.001

Samsun, Sinop ve Giresun iskelelerine çıkarılmak üzere Kafkasya'nın Nevapos adlı limanından Kostantin adlı vapurla getirilecek Çerkez muhacirlerinin sevk masraflarının karşılanmasına dair.

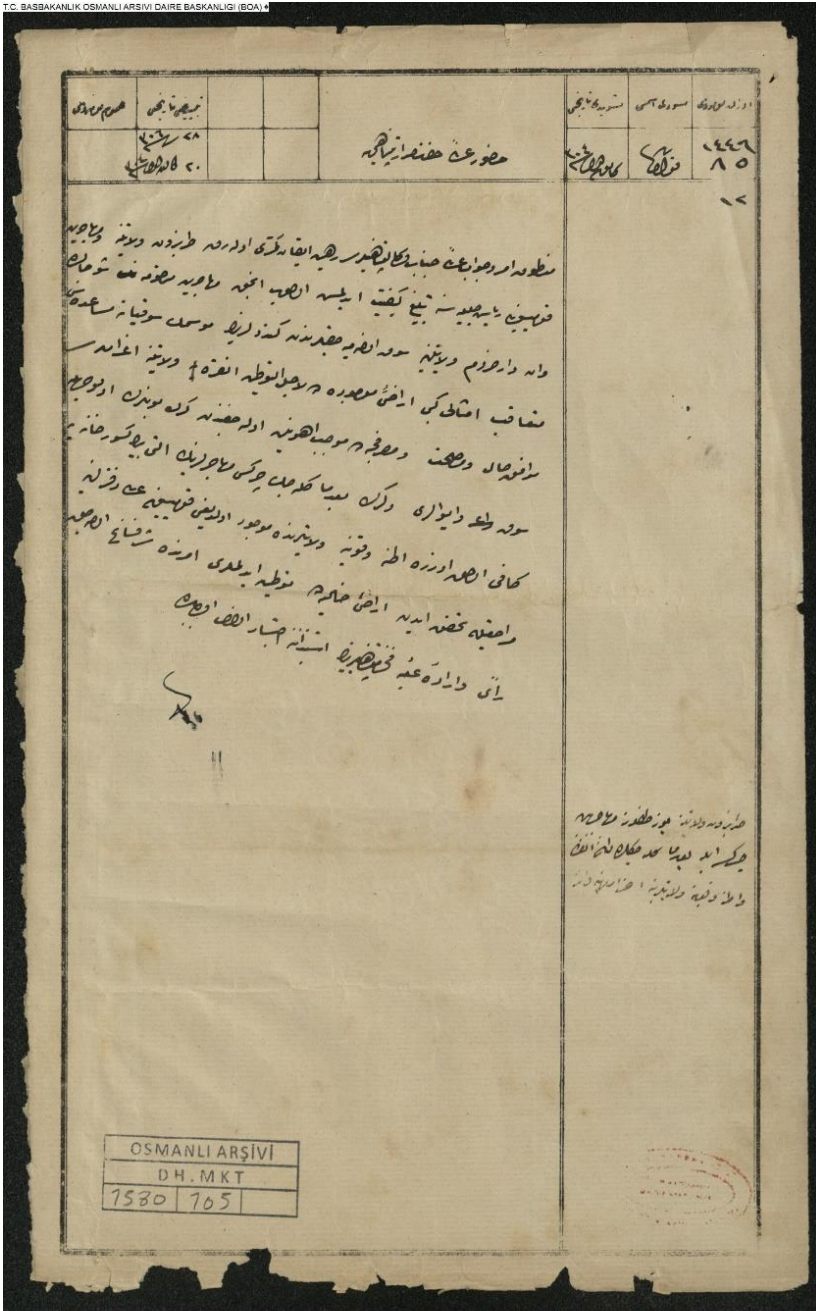
Ek 4

DH.MKT.01464.00103.001

Rusya'dan Sinop'a gelen Çerkez muhacirlerin, Mamuratü'l-aziz ve Sivas'ta iskânları kararlaştırılmışsa da mümkün ise istekleri doğrultusunda iskân edilmelerine dair.

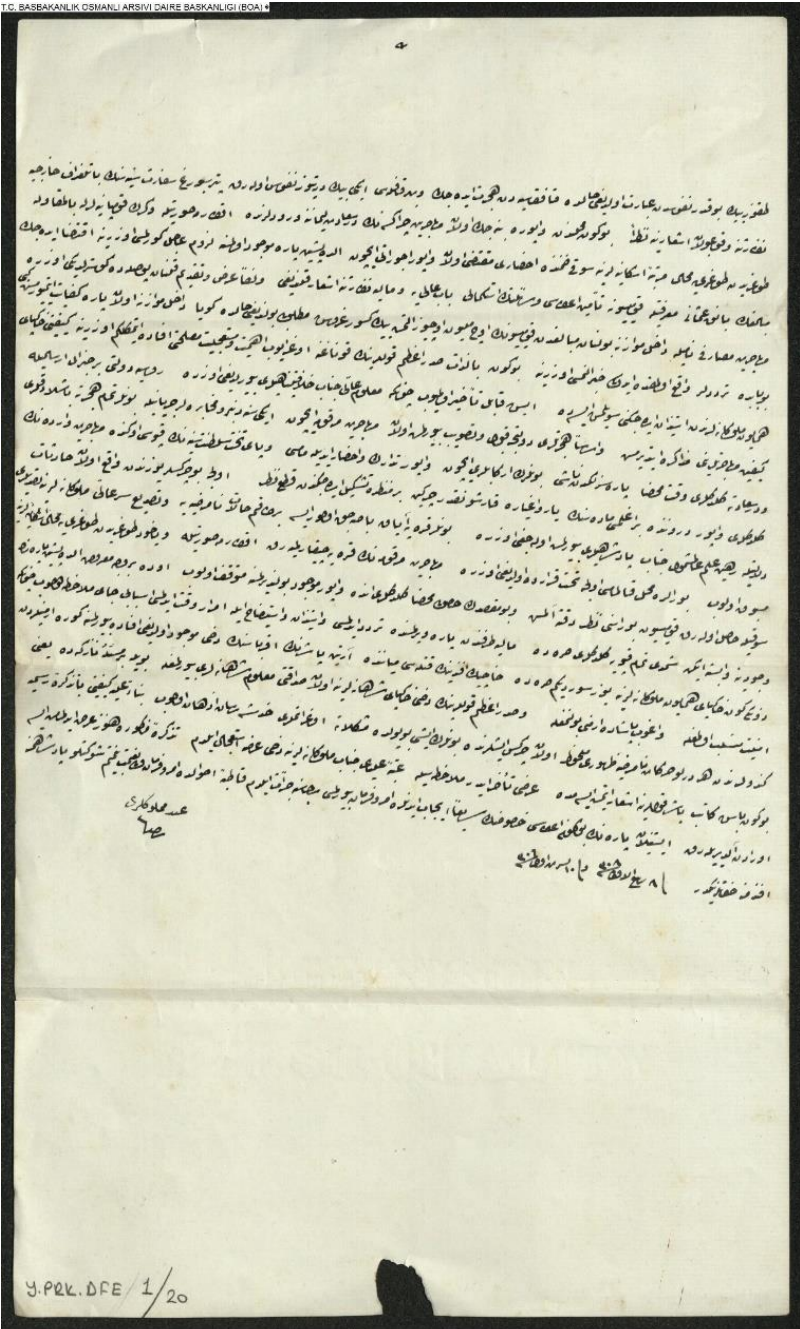
Ek 5

DH.MKT.01580.00105.001

Trabzon vilayetine gelen Çerkez muhacirlerin Ankara, Adana ve Konya vilayetlerine sevk edilerek iskân edilmelerine dair.

Ek 6

Kafkasya'dan gelecek olan 9 bin Çerkez muhacirin sevki için vapur tahsis edilmesine dair.

